

<http://doi.org/10.31861/pytlit2023.108.203>

НАШІ ПАМ'ЯТНИКИ В УКРАЇНІ

[Рецензія на кн.: Loewenich, H. von und Rychlo, P. (2022). *Bukowinisch-Galizische Literaturstraße. Dokumentation zu einem deutsch-ukrainischen Kulturprojekt*. Czernowitz : Knyhy – XXI, 288 S.]

«У час, коли багато культурних цінностей України загрожені або ж знищені розв'язаною Росією безглуздою війною, ми сподіваємося, що наші пам'ятники залишаться недоторканими та стоятимуть задля мирного майбутнього». Цими словами завершується документальна книга „Bukowinisch-Galizische Literaturstraße“ («Буковинсько-Галицький літературний маршрут») Гельги фон Льовеніх та Петра Рихла. «Час», про який тут ідеться, – це зима 2023 р., а «наші пам'ятники» – це ініційовані ними бронзові постаменти німецькомовним літераторам, які лише віднедавна стоять у місцях їхнього народження в Західній Україні.

Українському населенню майже невідомо, що на території їхньої країни німецькою мовою колись розмовляли тисячі й тисячі громадян, а німецькому населенню невідомо, що на території нинішньої України колись жили носії німецької мови, які писали нею вірші та прозу світового рівня. Те, що зараз є областями Західної України, до 1918 р. було коронними землями Габсбурзької монархії – у містах Галичини й Буковини австрійські чиновники й освічені українські та єврейські громадяни розмовляли німецькою мовою й витворили тут нею цілий пласт першокласної літератури. Повернути до життя пам'ять про це німецькомовне минуле було і є місією німецько-української громадської ініціативи двох осіб – Гельги фон Льовеніх з Берліна-Фріденау в Німеччині та Петра Рихла з Чернівців в Україні.

19 січня 2023 р. вони вперше представили свою «Документацію німецько-українського культурного проєкту» в друкованому вигляді. Презентація книги відбулася в літературній книгарні „Der Zauberberg“ («Чарівна гора») у Фріденау, районі Берліна, де живе художниця Гельга фон Льовеніх, яка, працюючи з аквареллю, колажами та пігментними фарбами, вже тривалий час перебуває «у мистецькому діалозі з ліричними віршами, особливо творіннями буковинських поетів». Науковець Петро Рихло, професор зарубіжної літератури Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та перекладач творів Пауля Целана українською мовою, їхав 26 годин автобусом з Чернівців до Берліна, везучи у своїй валізі перші примірники щойно віддрукованої спільної книги «Буковинсько-Галицький літературний маршрут».

Це також німецько-український складник рецензованого культурного проєкту: українська книга німецькою мовою, видана в Чернівцях, надрукована в Харкові під час російських ракетних ударів по місту, написана двома ініціаторами одинадцяти пам'ятників, які нині стоять в Західній Україні, принаймні досі. Через розпочату 24 лютого 2022 р. війну російської держави проти громадян України та екзистенційних основ їхнього буття одинадцятий пам'ятник вдалося встановити лише після публікації книги.

А основами буття є їжа і питво, житло і сон, тепло і вода, а також мова і знання, навчання і гра, культура і пам'ять. Німецько-український культурний проєкт має на меті зберегти як фізичну, так і ментальну пам'ять. Отже, «Буковинсько-Галицький літературний маршрут» – це й фізичний літературний маршрут, яким можна пройти, з реальними фізичними об'єктами, які можна оглянути і до яких можна доторкнутися, і водночас маршрут ментальної літератури, який можна подумки осягнути у формі книги.

Саме цей двоїстий характер робить «Буковинсько-Галицький літературний маршрут» таким привабливим, оскільки дозволяє звертатися до двох цільових груп одночасно: громадян в Україні, для яких зустріч з німецькомовним літературним минулим в Україні є відкриттям, та громадян Німеччини, які нічого не

знають ні про Україну, ні про німецьку мову, яка колись була тут поширена. Кілька імен для самотестування: Александер Гранах, Карл Еміль Францоз, Сома Моргенштерн, Герман Кестен, Зальця Ландманн, Манес Шпербер. Хто їх знає? Хто знає більше, ніж ім'я? Хто знає, що, якби вони народилися сьогодні, то були б громадянами України? Так само, як Пауль Целан, Роза Ауслендер, Йозеф Рот чи Грегор фон Рецторі, чії пам'ятники зараз також стоять в Україні, поки що.

Якби вони були знищені російськими ракетами, бомбами чи гранатами, то це було б другим стиранням пам'яті після фізичного знищення єврейського населення під час Голокосту. Першим було стирання пам'яті про Голокост у Радянській Україні, починаючи з 1944 року, року її відвоювання Червоною Армією, до 1991 року – року відокремлення Української республіки від Радянської Росії. За ці 47 років комуністичного правління говорити про Шоа для громадян України було табу, не кажучи вже про системні дослідження Голокосту, ба й бути євреями, навіть пережити Шоа, вважалося вадою. «Чорна книга» про геноцид радянських євреїв, підготовлена Іллею Еренбургом і Василем Гросманом на останньому етапі війни, проти якої радянська ідеологія запекло боролася з 1945 р., була остаточно заборонена в 1947 р., так і залишившись неопублікованою аж до розпаду СРСР. Те, що в Німеччині вважається злочином – заперечення Голокосту – в Радянському Союзі вважалося тоді сенсом існування. Так і сталося, що перші два пам'ятники, які вшановують єврейських письменників німецької мови в Україні, стоять на Буковині та в Галичині тільки з 1992-го (Паулю Целану в Чернівцях) та з 1998-го рр. (Манесу Шперберу в Заболотові).

Саме це майже півстолітнє радянсько-комуністичне придушення й замовчування єврейської спадщини України, знищеної під час Голокосту, яке, після короткого спалаху пам'яті та встановлення двох пам'ятників у 1990-х рр., продовжує тривожити свідомість людей навіть через чверть століття, спонукало Гельгу фон Льовеніх та Петра Рихла розпочати свій німецько-український культурний проєкт. Два пам'ятники вшановують авторів, для яких німецька мова спершу була близькою, проте згодом вони опинилися в Палестині й почали

писати на івриті. Це галичанин Шмуель Йосеф Агнон та буковинець Агарон Аппельфельд.

Решта одинадцять із тринадцяти пошанованих на цьому літературному маршруті авторів усе життя писали німецькою мовою. Грегор фон Реццорі – єдиний письменник з італо-католицьким корінням, інші дванадцять – німецько-єврейського походження. Десять із дванадцяти німецько-єврейських представників пережили переслідування євреїв і Шоа у вигнанні (або в раніше обраних чужих країнах). Один із них – Карл Еміль Француз – помер у Берліні ще в 1904 р., а Зельма Меєрбаум-Айзінгер загинула 16 грудня 1942 р. в «трудоному» таборі Михайлівка в Трансністрії. На той час їй заледве виповнилося 18 років. До дня книжкової презентації у Берліні її пам'ятник, який мав стати тринадцятим, лежав ще в майстерні скульптора у Львові, а не височів на її батьківщині в Чернівцях.

Наш останній проект полягав у тому, щоб молоду поетесу Зельму Меєрбаум-Айзінгер зобразили невеличкою фігуркою на повен зріст. Ще у 2021 році скульптор Володимир Цісарик завершив бронзовий пам'ятник чернівецькій дівчині. Фігура сформована таким чином, що молода поетеса притискає до грудей альбом зі своїми віршами як свою поетичну спадщину. У нижній частині бронзової пластини вигравірувані слова, які вона додала до одного зі своїх останніх віршів червоним олівцем: *Я не мала часу завершити...* Через раптове та жорстоке вторгнення Росії в Україну наші плани відкриття були зруйновані. Фігура й сьогодні [січень 2023 року] чекає свого встановлення у майстерні скульптора у Львові, щоб розташувати її у відповідному місці в Чернівцях.

Так пишуть Гельга фон Льовеніх і Петро Рихло наприкінці свого розлогого вступного слова до книги «Буковинсько-Галицький літературний маршрут». На другій презентації книги в Берліні 18 липня 2023 р. в традиційному «Підвалі книготорговців» на Кармерштрассе в Шарлоттенбурзі прийшла гарна новина: з моменту урочистого відкриття 7 травня 2023 р. бронзовий пам'ятник Зельмі Меєрбаум-Айзінгер усе ж стоїть у її рідному місті. Цього разу це була Гельга фон Льовеніх, яка 48 годин їхала потягом з Берліна через Краків і Львів до Чернівців, щоб бути

присутньою на церемонії. Друзі та знайомі відраджували її від небезпечної подорожі. Незважаючи на це, вона сіла в потяг і взяла участь у церемонії відкриття 13-го і останнього пам'ятника. Про успішне завершення свого проєкту двоє авторів мали змогу відзвітувати на другій презентації книги та супроводити його світлинами, яких ще немає в документації «Буковинсько-Галицького літературного маршруту».

Книга оформлена так, що вона може правити й за літературний путівник. Починаючись на півдні західної України, у Чернівцях на Буковині, маршрут петляє на північ до Бродів у Галичині, батьківщини Йозефа Рота. Розділи книги узгоджені з літературним шляхом або передують йому – принаймні з точки зору тих, хто хоче одного разу вирушити у таку подорож; тому що автомобільна поїздка (чистий час у дорозі 11 годин і 12 хвилин «без заторів», як це визначено Google Maps для маршруту довжиною 663 км), або поїздка автобусом чи потягом (навіть велотур був би можливим) з огляду на війну не самоочевидна. Але треба дивитися у майбутнє! Якщо громадянам України вдасться захиститися від нападу російської держави на їхні екзистенційні основи, то культурний туризм допоможе відновити життєву базу хоча б частини населення, яке забезпечує харчуванням та житлом спраглих пізнання мандрівників уздовж «Літературного маршруту».

Кожен розділ книги поділений на три частини. Спочатку опис місця, потім біографічний портрет з інформацією та світлинами пам'ятника чи його відкриття, нарешті, вірші чи прозові тексти репрезентованих тут авторів, які мають автобіографічну прив'язку до місця чи місцевості. Саме ці оригінальні голоси не тільки зближують нас із письменниками, слово яких ніколи не було частиною шкільного читання. Вони також змушують нас захоплюватися тими невідомими ландшафтами, які все ще існують як географія, але вже не як культурний ландшафт, в якому німецька мова мала самоочевидну якість, якої вона більше не має через вісімдесят років у Нойкельні чи деінде в центрі Німеччини. «Спогади про одне місто» Рози Ауслендер – це Чернівці її юності – боляче читати, бо вони ілюструють контраст між тодішнім і теперішнім часом, і кожним

рядком нагадують нам про живий інтелектуальний та культурний блиск, який Голокост знищив так само безповоротно, як і незамінно.

Чернівці, столиця Буковини, є відправною точкою «Літературного маршруту» і, як велике місто, також єдиним місцем, де книга віддає данину шани відразу чотирьом авторам: Паулю Целану, Розі Ауслендер, Грегору фон Реццорі та Зельмі Меєрбаум-Айзінгер. Звідти він прямує до Старої Жадови, другого й останнього місця на Буковині, де Агарон Аппельфельд провів перші вісім років свого життя, перш ніж в 1941 р. опинитися в «трудовому» таборі Трансністрії. У дев'ятирічному віці йому вдалося втекти звідти, і до кінця війни він ховався і виживав у букових лісах, яким Буковина зобов'язана своєю назвою. У 1946 р. йому, тоді 14-літньому, вдалося потрапити до Палестини. Пізніше в Ізраїлі він почне писати новою мовою, яка стане для нього рідною, – івритом. З жовтня 2021 р. його пам'ятник стоїть перед місцевим ліцеєм у Старій Жадіві.

Наступний розділ книги простежує літературний маршрут на північ, до Заболотова, першого містечка в Галичині, де з серпня 1998 р. з ініціативи муніципалітету встановлено пам'ятник Манесу Шперберу. У 1916 р., коли йому було лише 11 років, його сім'я втекла до Відня, рятуючись від хаосу війни. Від Заболотова недалеко до Вербівців, де наприкінці жовтня 2021 р. постав пам'ятник Александру Гранаху, останній, який змогли встановити Гельга фон Льовеніх та Петро Рихло в рамках свого культурного проєкту перед тим, як документація про нього пішла до друку. Насамперед актор, Гранах мав також неабиякий літературний хист, про що свідчить уривок з його автобіографічного роману „Da geht ein Mensch“ («Ось іде людина»).

Далі на північ знаходиться Бучач, батьківщина Шмуеля Йосефа Агнона, – наступна зупинка «Літературного маршруту». У 1907 р., будучи 19-літнім, Агنون вперше поїхав до Палестини, щоб відтак повернутися до Німеччини й прожити там ще тривалий час, а в 1930 р. знову відвідати свою стару батьківщину Галичину. Ця подорож знайшла відображення в романі „Nur wie ein Gast zur Nacht“ («Нічний постоялець»), який був перекладений на німецьку з івриту, його нової рідної мови в Ізраїлі, тільки в 1964 р. Уривок

завершує п'ятий розділ, який дає змогу зрозуміти, чому Шмуель Йосеф Агнон отримав у 1966 р. Нобелівську премію з літератури як єврейський письменник.

Протягом усього свого життя Карл Еміль Француз вважав себе німецькомовним письменником. З його біографічних самосвідчень в наступному розділі широко цитуються окремі фрагменти, як, наприклад: «Я був німцем і євреєм водночас». Зупинка на Літературному шляху – галицьке містечко Чортків, де з квітня 2017 р. стоїть пам'ятник Карлу Емілю Французу, який у 1887 р. переїхав до Берліна й був похований на єврейському цвинтарі Вайсензее у 1904 р. З Чорткова ми продовжуємо шлях до Буданова, де з травня 2019 р. бронзовий бюст вшановує пам'ять про Сому Моргенштерна. Саломон Моргенштерн (справжнє ім'я письменника) народився тут в 1890 р., він єдиний, чиєю мовою дитинства був їдиш. Він вивчив німецьку мову як свою майбутню літературну мову після польської та української, двох інших мов середовища його дитинства в маленькому містечку.

У старих довідниках Герман Кестен часто ідентифікується як німецький письменник із Нюрнберга. Насправді він родом з Підволочиська в Галичині, наступної зупинки на Літературному шляху. 25 травня 2018 р. на будинку, де він народився й провів перші чотири роки свого життя, тут встановлено висічену з каменю меморіальну дошку письменника. Лише в 1904 р. його батько, багатий купець, переїхав із сім'єю до Нюрнберга, і це була не остання зупинка на життєвому шляху Германа Кестена. У 1933 р. він вчасно втік до Франції, а в 1940 р., майже в останню хвилину, до США.

З Підволочиська дорога веде на північний захід повз Львів, колишній Лемберг, до Жовкви, де Галичина вже майже дотикається до Польщі. З червня 2021 р. тут стоїть бронзове погруддя народженій 1911 р. у Жовкві Зальці Ландманн, третій жінці поряд з десятьма головними героями «Літературного маршруту». У розділі, присвяченому їй, розповідається про письменницю, яка в дитинстві одразу після Першої світової війни, переїхала до Швейцарії, але створила своїй галицькій батьківщині немеркнучу літературну пам'ятку – не лише своїми популярними книгами про єврейську дотепність та єврейську кухню, а насамперед книгою

своїх мемуарів «Моя Галичина. Край за Карпатами», головним місцем дії якої є Жовква, що яскраво демонструє уривок, яким завершується цей передостанній розділ книги.

Щоб дійти до останньої станції «Буковинсько-Галицького літературного маршруту», потрібно повернутися назад на схід – до Бродів. Тут, як і в Жовкві, Гельга фон Льовеніх і Петро Рихло мали певні клопоти зі своїм німецько-українським культурним проєктом через інертність міської влади. Йозеф Рот, пам'ятник якому був предметом обговорення, провів усе своє дитинство та юність у рідному місті Бродах, перш ніж поїхати у 1913 р. на навчання до Львова, а відтак до Відня. Однак, після певного опору з боку міського магістрату, бронзове погруддя Йозефа Рота з серпня 2019 р. підноситься на гранітному постаменті перед колишньою цісарсько-королівською гімназією, де майбутній письменник отримав атестат про середню освіту.

Офіційний опір на північному краю «Літературного шляху» був несподіваним і незрозумілим для ініціаторів. У той час, як перший з одинадцяти нових пам'ятників, споруджений у червні 2016 р. Шмуелю Йосефу Агнону в Бучачі, був ще повністю профінансований за рахунок приватних пожертвувань родини Бекер із Регенсбурга, надалі до фінансування проєкту підключилося Федеральне міністерство закордонних справ Німеччини, яке, з моменту встановлення у квітні 2017 р. другого пам'ятника Карлу Емілю Францоу в Чорткові, взяло на себе всі необхідні витрати. Це було рішення тодішнього міністра закордонних справ Франка-Вальтера Штайнмаєра, який, ставши невдовзі президентом Федеративної Республіки Німеччина, не упустив нагоди написати дуже особисту передмову до книги. Вона завершується словами:

Загарбницька війна Росії проти України, яка порушує міжнародне право, обурює всіх нас, і ми шоковані незмірними стражданнями, які ця жорстока агресія приносить народові України. Як президент Німеччини, я хотів би запевнити всіх вас в Україні, що ми твердо і непохитно стоїмо на вашому боці. Від щирого серця бажаю ініціаторам проєкту «Буковинсько-Галицький літературний маршрут», щоб у недалекому майбутньому відвідувачі та мандрівники-дослідники могли знову приїхати в Західну Україну,

аби піти слідами німецько-єврейських письменників і заново відкрити для себе цей зниклий світ. І я з нетерпінням чекаю того дня, коли зможу сам приїхати до Чернівців.

Колегою Франка-Вальтера Штайнмаєра під час його перебування на посту міністра закордонних справ і відповідальним за кураторство німецько-українського культурного проєкту був Фелікс Кляйн, з 2018 р. уповноважений федерального уряду з питань єврейського життя в Німеччині та боротьби з антисемітизмом. Тож ніколи не бракувало офіційної підтримки з німецького боку, як наголошують Гельга фон Левеніх та Петро Рихло у своїй «Подяці» наприкінці книги, називаючи інших учасників, причетних до реалізації проєкту.

Той факт, що двоє хроністів проєкту, яким вони самі ж опікувалися, хотіли представити документацію своєї заангажованості у вигляді книги німецькою мовою, особливо на початку 2023 р., коли сповнилася перша річниця початку війни, все ще здається імпульсом підбадьорення сьогодні, влітку 2023 р.: дивіться, Україна – не далека, чужа країна, з якою вас ніщо не пов'язує, – колись тут проживали громадяни, які розмовляли та писали німецькою так само природно, як літератори у Відні та Берліні. І це знову змушує сучасних носіїв німецької мови почуватися в Україні, як вдома, – через наявні тут знаки культурної пам'яті, що промовляють нині як до українських мешканців, так і до німецькомовних гостей.

Проілюструвати цей сегмент духовного зв'язку між нинішніми громадянами України й громадянами Німеччини стало приводом до видання документації про німецько-український культурний проєкт вже у січні 2023 р., хоча сам проєкт у своїй матеріально-фізичній частині був ще незавершеним. Уже сподіваючись на майбутні відвідини місць спільної літературної спадщини, Гельга фон Льовеніх і Петро Рихло описують своє бачення так:

Назва нашого проєкту – «топографічна», і на це є особливі причини: йдеться не лише про те, щоб через пам'ятники нагадати місцевому населенню про їхніх славетних співвітчизників, а й про те, щоб заново відкрити їхні імена для публіки, яка цікавиться

літературою. Якщо ви розгорнете детальну карту Західної України, то незабаром помітите, що місця народження та походження всіх цих письменників, які знаходяться відносно близько від до одного, утворюють звабний, легкодоступний маршрут, який починається від Старої Жадови на Буковині, а потім простягається через <...> галицькі містечка і села <...> до Бродів.

Ось так топографія перетворюється на духовний ландшафт.

Топографія літератури, яка передбачає маршрут з півдня на північ через старі австрійські коронні землі Буковину та Галичину, дозволяє двом кураторам-хроністам проєкту застосовувати ефективний та зручний для подорожей підхід. Мандруючи з Чернівців до Бродів, ви можете водночас почати і закінчити своє знайомство з німецькомовною літературою Буковини й Галичини двома найвідомішими в Німеччині іменами: Пауля Целана у ролі відкривача та Йозефа Рота у ролі фінального акценту. Обидва вони пов'язані не тільки своїм емігрантським життям у Франції, але й своїми могилами на Паризькому цвинтарі Тьє в Парижі – «Буковинсько-Галицький літературний маршрут» виявляється тут стартовою злітно-посадковою смугою – посадка відбувається завжди в іншому місці. І це сприяє зручності подорожей: перед війною з Easy Jet до Чернівців можна було легко дістатися, а назад із Лемберга/Львова, що за півтори години їзди від Бродів, після війни буде легко й просто полетіти назад до Німеччини.

Якщо пам'ятники ще стоятимуть. Якщо громадянам України вдасться успішно відстояти свою незалежність від Росії. Бо тільки тоді пам'ять про минуле, в якому німецька мова належала до Західної України, як масло до пшеничного хліба, стане вічною пам'яттю. Презентація книги 19 січня 2023 р. вже показала, що «літературно зацікавлена публіка» відкрита до цього єднального меридіану: книгарня «Чарівна гора» у Фріденау ще ніколи не була такою багатолюдною! А друга презентація 18 липня 2023 р. у «Підвалі книготорговців» Шарлоттенбурга своїм аншлагом підтвердила: симпатія непорушна!

Тепер важливо, щоб чернівецькому видавництву «Книги – ХХІ» вдалося відправити до Німеччини достатню кількість примірників цього видання Гельги фон Льовеніх та Петра Рихла з розбомбленої друкарні в Харкові. Поширення книги в цій країні

таке бажане не в останню чергу тому, що вона збагачує новими знаннями, усуває невігластво, висвітлює те, що об'єднує, і в такий спосіб допомагає усунути брак емпатії. Громадянам України в майбутньому може бути вигідно отримувати більше словесної підтримки від кіл освічених німецьких громадян, оскільки саме вони є важливим голосом у хорі громадської думки цієї країни.

Райнер Білінг (Берлін, Німеччина)